

# TÜRK KÜLTÜRÜ

SAYI 445

YIL XXXVIII

MAYIS 2000

## GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE EFSANE GELENEĞİ

Altan ALPEREN\*

Bir edebî tür olan efsanenin tanımını vermeden önce efsane kavramının etimolojisine göz atmakta fayda vardır. Türkçedeki efsane kavramı dilimize Farsça "efsane" sözcüğünden gelmiştir. "Efsane" Farsçada öykü, masal, söylence anlamlarına gelirken Türkçede biraz anlam değişikliğine uğramıştır. Türkçede gerçek ötesi, us ilkeleriyle bağdaşmayan, doğüstü olaylara efsane denir. Bu kavram Türkçeye edebiyat yoluyla girmiştir. Divan şiirinde ölçü gereği fesane biçiminde de yazılır ve söylenirdi<sup>(1)</sup>. Efsane sözcüğü "fesane" (asılsız hikâye, masal), "fusûn" (sihir, büyü) ve efsûn (afsun, büyü, sihir, gözbağcılık, arpağ) gibi Farsça sözcüklerle akrabadır<sup>(2)</sup>.

Alman Edebiyatında "Sage" olarak adlandırılan efsane kavramı "sagen" (türkü söylemek, demek, anlatmak) fiilinden türetilmiştir. Almanca "sagen" fiili indogermen kökten gelir ve Lâtincesi "inseque" (Türk.: söyle!), İngilizce "say", "saw" (türk.: söylemek) ve diğer Germen dilleriyle akrabalık ilişkileri vardır<sup>(3)</sup>. "Sagen" fiili de Almancada zaman içinde anlam değişikliğine uğramıştır. Eskiden "Sage" ismi dil, konuşma yeteneği ve konuşma faaliyeti gibi anlamlar ifade ederken, zaman içinde "bildirme, ifade, iddia" anlamında kullanılmış, daha sonra ise birşey hakkında verilen "haber, bilgi" gibi anlamlara gelmiştir. Bu kavram günümüzde Türkçedeki efsane sözcüğünün karşılığı olarak kullanılmaktadır.

TDK sözlüğüne göre efsane "halkın imgesinde doğarak ağızdan ağıza dolaşan ve konusu çoğu kez olağanüstü nitelikte olan öyküdür"<sup>(4)</sup>.

"Kâmûs-ı Türkî"de efsane iki anlamda kullanılmıştır: "1- Masal, asılsız hikâye, hurâfeler, 2- Şöhret bulup dillere düşen hadise ve hâl, destan"<sup>(5)</sup>.

\* G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi, Alman Dili Eğitimi Anabilim Dalı, Ankara-TÜRKİYE.

(1) Eyüpoğlu, İsmet Zeki, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, İstanbul, 1988, s. 102.

(2) Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*, s. 247.

(3) Mackensen, Lutz, *Reclams Etymologisches Wörterbuch*, Stuttgart, 1966, s. 543.

(4) Türkçe Sözlük, TDK Yayınları, s. 256.

(5) Şemsettin, Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, 1991, s. 313.

Alman Duden sözlüğünde ise efsane “tarihi olaylarla ilişkili bir hikâye” olarak nitelendirilmektedir<sup>(6)</sup>.

“Wahrig” sözlüğünde efsane “tarihi veya mitolojik konusu olan ve ağızdan ağıza aktarılan bir hikâyedir”<sup>(7)</sup>.

Efsane üzerine yapılan araştırmalar 19. yüzyıl başlarına kadar uzanmaktadır. Alman edebiyatında efsanelere romantizm döneminde ilgi duyulmuştur. Konunun ele alındığı ilk yıllarda yapılan ve bugün de araştırmacılar tarafından aşağı yukarı kabul edilen bir efsane tanımı vardır. Alman diline ve folklorüne büyük katkılar sağlayan Jakob Grimm (1785-1863) ile kardeşi Wilhelm Grimm’in (1786-1859) ortaya koydukları efsane tanımı şöyledir: “Efsane, gerçek veya hayali muayyen kişi, olay veya yer hakkında anlatılan bir hikâyedir”<sup>(8)</sup>. Bu tanımda gözümüze üç ana unsur çarpmaktadır:

- 1- Efsane, belirli bir tarihi (gerçek veya hayali) olay ile bağlantılıdır.
- 2- Efsane, belirli bir şahısla, yani bir ad verilen tarihi (gerçek veya hayali) bir şahsiyet ile ilintilidir.
- 3- Efsane, anlatan kişinin coğrafi alan kavramına uygundur, yani belirli bir coğrafi yerle ilişki içindedir.

Daha sonraki yıllarda yapılan efsane tanımları da aşağı yukarı aynı unsurlara dayandırılmıştır. Bazı araştırmacılar ise bu tanımın sınırlarını zorlamışlar ve yeni bir tanım aramanın gayreti içine girmişlerdir.

Max Lüthi’ye göre yeni bir kavram olan efsane “aslında gerçekte meydana gelmiş olayları anlatır. Ama iki nedenden ötürü efsanenin konusu ile gerçekte olan olaylar arasında farklılıklar meydana gelir. Efsanenin gerçeklerden uzaklaşmasının bir nedeni ağızdan ağıza aktarılırken değişikliğe uğraması, diğer nedeni ise anlatıcıların olayı edebî yönden farklı açıdan işlemesidir. Dar anlamda efsane masallarda olduğu gibi doğüstü bir olayın hikâyesidir. Asıl halk efsanesi ise alışılmamış tuhaf ve çoğunlukla huzursuzluk meydana getiren konu ve olayları ele alır”<sup>(9)</sup>.

Tilhagen’e göre efsane “genel olarak inanılan bir konuyu dile getiren halka özgü bir hikâyedir”<sup>(10)</sup>.

(6) Duden Stilwörterbuch, s. 566.

(7) Wahrig, 1981, s. 376.

(8) Brüder Grimm, Deutsche Sagen, s. 7.

(9) Max Lüthi, Märchen, 6, s. 7.

(10) C.H. Tilhagen, “Was ist eine Sage”, in: Vergleichende Sagenforschung, s. 307.

Bir başka araştırmacı Steinthal efsaneyi “kuşaktan kuşağa aktarılan ve kişiler tarafından uydurulmuş hikâyeler”<sup>(11)</sup> olarak görür.

Robert A. Georges ise efsaneyi “yakın veya tarihi geçmişe dayandırılan ve anlatan ile dinleyen tarafından doğru olduğuna inanılan bir hikâyedir”<sup>(12)</sup> şeklinde tanımlamaktadır.

Kenneth W. ve Mary W. Clarke’a göre efsane “gerçek veya olması muhtemel inançlarla kuşatılmış şahıs, yer ve olayları anlatan hikâyelerdir”<sup>(13)</sup>.

Waigant’ın tarifine göre efsane “halkın kültürel değerlerinden doğan ve halk tarafından süslü bir anlatım tarzıyla uydurulmuş hikâyedir”<sup>(14)</sup>.

Lyon’a için efsane “geçmişe dayanır ve halkın kültürel ve tarihi değerlerini yansıtır. Bu açıdan efsanenin konusunu tarih oluşturur”<sup>(15)</sup>.

Bütün bu tanımlardan yola çıkarak efsanenin özelliklerini şu şekilde tesbit edebiliriz:

- 1- Efsaneler, şahıs, yer ve olaylar hakkında anlatılır.
- 2- Anlatılan konularda inandırıcılık aranır.
- 3- Genellikle şahıs ve olaylarda doğüstü nitelikler vardır.

Bize göre efsane ağızdan ağıza nakledilen geçmişteki bir olayın (gerçek veya hayali) hikâyesidir. Şahısları, coğrafi mekânları ve mitolojiyi referans alan efsane halk inanışında yaşayan ve gerçeklerden kısmen veya tamamen uzaklaşmış olan bir edebî anlatı türüdür.

Efsanelerin haber ve mesaj verme özelliği vardır. Olağanüstü, doğüstü, metafizik ve “paranormal” olaylar hakkında haber veren efsaneler çoğunlukla afet ve felaketleri konu edinen hikâyelerdir:

- 1- Doğal afetler, örneğin deprem, sel vb.
- 2- Tekniğin doğaya karşı yenik düştüğü durumlar, köprünün yıkılması binelerin çökmesi vb.
- 3- Savaşlar

(11) Karl Wehrhan, Handbücher zur Volkskunde, Bd. 1, Die Sage, s. 5.

(12) Robert A. Georges, “The General Concept of Legend: Some Assumptions to be Reexamined and Reassessed”, s. 7.

(13) Kenneth W. Mary W. Clarke, Introducing Folklore, s. 24.

(14) Wehrhan, Karl, Handbücher zur Volkskunde, Bd. 1, s. 5.

(15) A.g.e., s. 5.

4- Salgın hastalıklar, örneğin veba, kolera vb.

5- İnsanlık suçları.

Efsaneler iki aşamadan oluşur: Birinci aşamada gerçek olay anlatılır, ikinci aşamada olayı anlatıcının dünya görüşü ve ideolojisine göre şekillenir, yorumlanır. İşin içine kişisel inançlar girdiği için olay objektif olmaktan çıkar sübjektif nitelik kazanır.

Efsanenin orijinal çıkış noktası ve içeriği objektif bir realitedir, efsanenin hikâyesi ise objektif realitenin sübjektif bir yorumudur. Efsanenin hikâye edildiğinde egemen ideoloji rol oynar. İdeolojiler gelip geçer ama realite değişmez. Yeni bir inanç ve ideoloji gelirse eskisi geçerliliğini yitirir. Böylece efsanenin özü değişmiyor ama şekli anlatanın ideolojisine göre değişiyor.

Efsanenin amacı, insalara hakikâti bildirmek ve gerçekten olmuş olan olayları anlatmaktır. Efsane tabiatı gereği kendisine hem anlatıcının hem de dinleyicinin inanmasını ister. Efsane verdiği mesaj ve taşıdığı özellikler itibariyle realisttir; olayların geçtiği yerler gerçeklerin dünyasıdır ve halkın bilgisini ve kültürel değerlerini yansıtır.

Efsanelerin nasıl teşükkül ettiği konusunda bilim adamları farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Ranke efsanenin doğuşunu üç grupta inceler<sup>(16)</sup>:

- 1- Etiyolojik efsaneler
- 2- Olaylara bağlı olarak oluşan efsaneler
- 3- Yaşantıdan doğan efsaneler

Efsanelerin büyük bir kısmının çıkış nedeni halkın çevresinde gördüğü ve gözüne çarpan belirli gerçeklerle nesnelere içyüzünü (hikakâtini) anlamak için duyduğu ihtiyaçtır. Diğer bir deyişle insanın gerçeğe karşı duyduğu ilgi ve merak, efsanenin ortaya çıkış nedenlerinden biri olmuştur. Doğudaki fenomenler, hayvanların bazı üstün özellikleri, bir dağın ve taşın dikkat çeken biçimi, kilisedeki bir resim (ikona), bir mimarî yapı, alışılmamış yer ve aile isimleri, örf ve âdetler, kısacası Eflatun'un ortaya koyduğu "fenomenon" ve "noumenon" gibi kategorileri naiv gözlemci açıklamaya ihtiyaç duyduğu için bunları çok basit bir biçimde bir hikâye ile izah etmeye çalışır.

Bu hikâyelerde açıklanmaya çalışılan bütün bu olaylarla nesnelere bütün anlam ve önemi neden ve niçin sorusunun cevabında gizlidir. Buna batılı bilim adamları "etiolojik efsane teşekkülü" ilkesi veya "niçin" prensibi demektedir-

(16) Ranke, Friedrich, (1969) "Grundfragen der Sagenforschung", In: *Vergleichende Sagenforschung*, s. 6-10.

ler. Özetle etiyolojik efsaneler göze çarpan olay, eşya, örf ve âdetlerle adların içyüzünü yani “olayların ardındaki gerçekleri” açıklamak isteyen hikâyelerdir.

İkinci grup efsaneler herhangi bir gerçek olaydan hareketle ortaya çıkmıştır. Tarihî olaylar halk efsanelerinde yaşamaya devam ederler. Bunlar halkın kendi tarihini hatırlamasından kaynaklanır. Bu nedenle halkın hafızasında yüz-yıllar boyu canlılığını koruyan bu efsaneler halkın nezdinde çok muteber ve derlenmeye lâyıktır.

Üçüncü bir teşekkül prensibi ise “yaşantıdan” doğan efsanelerdir. Bu ilke, kaynağını mit’lerden alan efsaneler için kullanılmaktadır. Mukayeseli mitoloji ekolü mensuplarına göre kişisel yaşantı ve deneyimden doğan gruba giren efsaneler, konusunu mitolojiden alırlar. Ranke günümüzdeki “mitik” halk efsanelerinde cin, peri, cüce, hayalet, hortlak gibi metafizik varlıklarla kurulan teması anlatan hikâyelerin sadece geçmişten günümüze gelen bir olayı açıklamadığını, bunların pekâlâ efsaneyi derleyen kişinin devrinde yaşamış veya henüz ölmüş bir insanın gerçekten metafizik varlıklarla karşılaştığı bir sırada bizzat yaşamış olduklarını kurgulamasından doğmuş olabileceğini öne sürmektedir.

Ranke, Ludwig Laistner’in insanın kuruntuları, vehimleri, kâbusları, anksiyeteleri, cinsel içerikli rüyaları, halüsinasyonları (sanrıları), konfüzyonları (bilinç bulanması), kısacası insanların “kollektif bilinç altında yatan duygu, düşünce, dürtü ve güdülerin çok sayıda efsanenin oluşumunda rol oynadığını kanıtladığını öne sürmüştür. Laistner’e göre insanüstü varlıklarla kurulan evliliklerden bahseden efsaneler erotik düşlerle bağlantılıdır. Çocuk hırsızlığı yapan ve çocukları değiştiren cüce ve cinleri konu eden efsaneler lohusa kadının gördüğü kâbusun bir sonucudur.

Cadılarını konu alan efsaneler ise yine karabasandan kaynaklanıyor<sup>(17)</sup>.

Avrupalı araştırmacıların bu görüşleri aslında bize göre İsviçre’li psikanalist C.G. Jung’a dayanmaktadır. Jung’a göre insan ırkı farklılıklar gösterse de insanların beden yapısı anatomik yönden aynıdır. Keza insan zihni de kültür ve bilinç yönünden farklı olsa da ortak bir baza sahiptir. İnsan zihninin bu ortak yapı taşı Jung “kollektif bilinçaltı” olarak nitelendiriyor. Bütün insanlığın ortak özelliği olan bu kollektif bilinçaltı bütün ırk farklılıklarının ötesinde insanların beyin yapısının ruhsal fonksiyonları yönünden eşit olduğu anlamına gelir. Sembollerin, mit ve efsane motiflerinin benzerliği, hatta özdeşliği buradan kaynaklanmaktadır<sup>(18)</sup>.

(17) Ranke, Friedrich, “Grundfragen der Sagenforschung”, In: Vergleichende Sagenforschung, s. 6-10.

(18) Das Geheimnis der goldenen Blüte, übersetzt von Richard Wilhelm und eingeleitet von C.G. Jung, s. 8.

Elçin, efsanelerin oluşumunu değerlendirirken, tıpkı ilk çağ insanları gibi günümüzde cahil insanların da doğa olaylarının nedenlerini kavrayamadıklarını ve aynı zamanda insanın nereden gelip nereye gittiğini, hayatla ölümün anlamı, yıldızların hareketi, med-cezir olayları, yağmurun yağması, hayvan, bitki, toprak, orman, dağ, taş, maden vb. gibi olayların, insanın hayatını, eşyaya bakış tarzını ve dolayısıyla düşünce tarzını değiştirdiğini vurgulamaktadır<sup>(19)</sup>. Elçinin bu görüşü yukarıda sıralamaya çalıştığımız Ranke'nin görüşüyle uyuşmaktadır.

Efsanelerin teşekkülünü bu şekilde belirledikten sonra şimdi de bu edebiyat türünü yapısal yönden analiz etmeye çalışalım. Fakat daha önce yapısalcılığın (Alm. Strukturalismus, İng. structuralism) ne olduğu üzerinde biraz durmak gerekir. Duden sözlüğü<sup>(20)</sup> bu kavramı dilbilimi, etnoloji ve bilim teorisi olmak üzere üç açıdan tanımlamıştır.

1. Yapısalcılık, dili kapalı bir işaret (gösterge) sistemi olarak gören ve ilk başta semantiği (anlamı) ele almadan parçaların birbiriyle karşılıklı ilişkilerini araştırarak bu sistemin yapısını kavramaya çalışan dil bilimi içindeki bir eğilim, bir görüştür.

Burada yapı kavramı, bir bütünü oluşturan parçaların birbiriyle kurdukları (görünmez) düzen, sıra veya ilişkiyi anlatmaktadır. Diğer bir deyişle yapı, bölümlere veya parçalara ayrılmış bir kuruluş, bir kompozisyon, bir iç tanzim, bir manzume olarak anlaşılmalıdır.

Bir başka tarife göre yapı, bir sistemin elemanlarını birbirine bağlayan ilişkiler kümesidir<sup>(21)</sup>.

2. Yapısalcılık, bir dilin yapısıyla bir toplumun kültürü arasında ilişki kurarak şimdi görülen bütün yapıları tarihi bağları yok sayarak temel yapılara dayandıran etnolojideki bir araştırma metodudur.

3. Yapısalcılık, eş zamanlı bir gözlem tarzından hareket ederek herşeyin esasını oluşturan değişmez temel yapıları araştırmak isteyen bir bilimsel teori-dir.

Efsanelerin yapısalcı metotla (Alm. strukturalistische Methode) incelenmesi bu üçüncü tanıma göre olmaktadır.

Efsaneler, yapısal açıdan incelenirken olaylar, bir bütünün parçaları olarak ve bu bütün içindeki ilişkiler açısından tarihî gelişiminden bağımsız olarak değerlendirilmektedir.

(19) Elçin, Şükrü, Halk Edebiyatına Giriş, s. 319.

(20) Duden Fremdwörterbuch, s. 696.

(21) Sprache, Eine Einführung in die moderne Linguistik, Bd. 1, s. 118.

Bu konuda “şahıs, motif ve tip kavramlarından bağımsız olarak anlatım yapıları bakımından birçok efsanenin ortak olduğu noktalar vardır. Batıların batıl inanca dayalı efsane de dedikleri demonolojik efsanelerin büyük bir oranı, hep aynı kurgusal yapısı olan benzer aksiyonlara dayanmaktadır. Burada söz konusu olan, insanların farklı inanç dünyalarının temel örneklerini tanımaktır.

Efsaneler, doğa üstü âlemin insanların yaşadığı fizik âleme engel tanımadan ansızın girmesi veya tersine insanın doğa üstü veya metafizik âleme aniden girişini anlatıyor. Efsanenin ana motifleri herhangi bir çatışmaya yol açan durumları işliyor.

Eğer herhangi “folkloristik” bir malzeme veya tema ikili zıtlıklar ya da düalizme sahipse, ancak o zaman bunun bir efsane olduğunu söyleyebiliriz.

Demonolojik efsaneler genel olarak aksiyona katılan iki figürden oluşur. İnsan ve doğaüstü varlık. Bu iki figür arasında geçen inanç, çatışma, tahrik, tabuların ihlâli, örf ve âdetlerin hiçe sayılması gibi temalar demonolojik efsanelerde anlatılır.

İnsan ve metafizik varlık arasında gerilim ve çatışma cereyan ederken insan kuralları çiğner ve bunun sonuçlarına katlanmak zorunda kalır.

Yapısal analiz yardımıyla birkaç yapı modelini örneklendirelim:

- a) Bir adam doğa üstü bir varlıkla evlenir veya cinsel ilişkiye girer. Bu belirli bir kural çerçevesinde gerçekleşir. Bu kurala uyulmaz ve ilişki biter.
- b) Doğa üstü varlıklara meydan okuyup tahrik etmemek gerekir. Birisi yine de meydan okur ve bu yüzden cezalandırılır.
- c) Bireyin başına gelecek kötü bir olay, kader vb. durum doğa üstü varlık tarafından önceden haber verilir. Bütün bu çabalara rağmen kaderin önüne geçilemez.

Burada akla takılan soru, bu tür yapısalçı tahlillerin hangi verilere ulaştırdığıdır. Bütün bunlar bize gösteriyor ki efsaneler basit ve tek boyutlu hikâyelerdir. Ama biz bunları strüktüralizm olmadan da biliyoruz. Yine de strüktüralizmin olumlu yanı, efsaneleri sadece motiflere yönelik incelemeyip onları bir bütün olarak ele almasıdır.

Levi-Strauß’a göre strüktüralizm, bizden önce fizikci veya fen bilimcilerinin kavradığı bir gerçeğe işaret ediyor: O da şu ki; biz feomenleri basite indirge-diğimiz oranda gerçekliğe ulaşıyoruz<sup>(22)</sup>. Yapısalçı metodun eleştirilen yönü, “yapı-

(22) Ranke, Friedrich, “Grundfragen der Sagenforschung”, In: Vergleichende Sagenforschung, s. 10.

ların” muhteva olmadığı ve benzer yapıları olan hikâyelerin “genetik” açıdan birbirleriyle akraba olmak zorunda olmadığı konusudur.

Bu yüzden birbirleriyle ilişkisi bulunmayan hikâyeleri tarihî ilişkisini gözardı ederek (Alm. ahistorisch, İng. ahistorical) inleyen yapısalcılık o hâlde ne işe yarar?

Bundan dolayı strüktüralizm folklor alanında kendisinden beklenen umutları boşa çıkarmış, ona bütün sorunları çözecek bir “sihirli değnek” olarak bel bağlayanların beklentilerini gerçekleştirememiştir.

Tarihi gözardı eden strüktüralizmin karşı kutbu kültür tarihini esas alan efsane araştırmalardır. Bu alandaki araştırmalar hem günümüzde efsaneyle ilgili bilinmeyenleri açığa çıkarmış hem de bu işlevini gelecekte de sürdürmüş olacaktır.

Efsane içinde geçen farklı kültür katmanları hakkında edinilen bilgi, bize göre hâlâ daha geçerli bir metottur. Çünkü tarihî bir olay hakkında uygun bir kaynak bulamadığımız her durumda yardımımıza kültür tarihi açısından önemli bir kaynak olan efsane yetişmektedir. Örneğin, insanların başına gelen doğal afetler vb. durumlarda veya tabu sayılan örf ve adetleri bilmemizde efsanelere baş vurmaktayız. Efsaneler herşeye rağmen kültür dünyamızda hâlen var olan en eski eserlerden sayılmaktadır.

Efsane ve efsane figürleri hakkında yazılan monografiler çok başarılı olmuştur ve kanaatimizce bu metot eskimemiştir ve eskimeyecektir.

Bir konunun “monografik” açıdan ele alınması, tek başına bir metot örneği sayılmaz. Aslında her efsane tipi ve her konu için farklı metotlara ihtiyaç vardır. Bu yüzden bilimsel araştırmalarda genellikle çoğulcu metot (Alm. Methodenpluralismus) uygulanır. Sonuçta bir efsanenin nasıl incelenmesi gerektiği, araştırmacının yaşına, yeteneğine, ilgi alanına, kaynak durumuna, efsanenin yaygınlığına, meşhur olup olmadığına ve daha başka faktörlere bağlıdır.

Avrupa’da “monografik” efsane araştırmalarındaki metodoloji şüphesiz yerinde saymıyor, gittikçe gelişiyor. Diğer folklor türleri gibi efsaneler de halk kültürünün aynasıdır. Bu yüzden kültür tarihi açısından incelenen efsaneler, halkın inanışlarını, düşünce tarzını, dünya görüşünü, ideolojisini, örf ve âdetlerini aydınlatır.

“Survival” araştırmaları (Türk. modası geçmiş bir inanç veya geleneğin baki kalması, yani hâlen günümüzde yaşamasının nedenlerini ortaya çıkarmaya çalışan araştırmalar) artık günümüzde revaçta olmasa da batıl inançların, şamanizmin, ilkel toplum törelerinin vb. din dışı yani Hristiyanlık ve İslâm öncesi inanış biçimlerinin hâlen efsanelerde, hatta günümüz toplumlarında yaşaması ve nedenlerinin bilinmemesi nasıl açıklanmalıdır?

Tarihî efsane araştırmalarına batı dünyasında haritacılık (Alm. Kartographie, İng. Cartography) da metot yönünden yardımcı olmaktadır. Batıda efsanele-

rin doğduğu, yayıldığı ve ulaştığı coğrafi yerlerin haritaları çıkarılmıştır. Bu konuda Zender'in "efsane haritaları" öncülük yapmıştır<sup>(23)</sup>.

Kültür tarihi açısından incelenen efsane araştırmalarında sadece efsanelerin teşekkülü, ağızdan ağıza aktarımı ve gelenekler araştırılmaz. Bundan daha önemlisi efsanelerin geçirdiği değişimi veya evrimi ve bunun nedenlerini tesbit etmek, biçim ve içerikle, inanç ile anlatım tarzında meydana gelen farklılaşmaları, yabancılaşmaları bulmak ve ortaya çıkarmaktır.

Bunlar yapılırken ister istemez akla şu soru geliyor: Bugün de efsaneler var mı? Efsanelerin hangi unsurları kalmış, hangileri yok olmuş? Günümüzde de efsaneler teşekkül ediyor mu? Bu soruların cevabı hem evet hem de hayırdır.

Efsanelerdeki doğa üstü varlıklar günümüze kadar ulaşmıştır. Efsane oluşumu 20. yüzyılda da devam etmektedir. Dünya savaşı efsaneleri, efsane özelliği taşıyan gazete küpürleri. Geleneksel efsane biçimlerinin yanında işlev yönünden benzerlikleri olan efsaneler de vardır. Örneğin gazete efsaneleri: Uçan dairelerden bahseden haberler, Himalaya'daki yeti'ler (yeti efsanesi, Himalaya'larda ayak izlerine rastlandığı söylenen kardan adamlara aittir. Yetiler, güya goril, insan ve ayının çiftleşmesinden meydana gelmiş ve dağcılar tarafından sık sık bunların izlerine rastlanmıştır).

Efsane figürleri reklâm sektöründe de çok sık kullanılır: Örneğin, animasyonlarda, çizgi filmlerde efsane motiflerinden bol bol yararlanır: Süpermen, miki fare (micky-mouse) vb. Sinemada da efsane yeni bir kimlikle sunulmuştur: Örneğin, Hitchcock'un filmleri, vampir filmleri, Drakula vb.

Bugün doğal ya da zihni hayatta klâsik bilimsel metotlarla açıklanması mümkün olmayan olaylara metapsişik veya parapsikolojik olaylar adı verilir. Bu açıdan bakıldığında efsanelerde geçen paranormal, supranormal (normal ötesi, normal üstü) metafizik ve okültist yaşantılar parapsikolojinin araştırma alanına girmektedir. Üniversitelerde parapsikoloji adı altında kurulmuş ve telepati, klervoyans (İng. clairvoyance), psikokinezi ve prekognisyon (geleceği bilme) vb. metapsişik-parapsişik fenomenleri materyalist bir göz ve bilimsel metotlarla inceleyen kürsüler vardır<sup>(24)</sup>.

Efsaneleri rasyonalizmin ışığı altında değerlendirmek isteyen efsane araştırmaları bu açıdan parapsikoloji ile akrabadır. Parapsikolojik raporlarla efsaneler arasında çok az farklılıklar vardır. Her ikisinde de normal üstü dünyayla temasa ait yoğun yaşantılar söz konusudur.

Efsanelerde geçen doğa üstü olayların gerçekten olabileceğini parapsikoloji göstermiştir. Deneysel bir bilim olan parapsikoloji tanıkların paranormal feno-

(23) Ranke, Friedrich, "Grundfragen der Sagenforschung", In: Vergleichende Sagenforschung, s. 12.

(24) Arıkdal, Ergin, Metapsişik Terimler Sözlüğü, s. 100.

menler hakkında anlattıkları hikâyelerin gerçek olduğunu kabul eder ve bunların temelinde yatan nesnel gerçekleri ortaya çıkarmaya çalışır. Diğer bir deyişle gözlem ve ifadeleri objektif realiteye dayandırmaya çaba gösterir. Örneğin farklı mekânlarda aynı anda gerçekleşen iki olay, yani aynı anda birkaç yerde görünme. Bu olaya folkloristler ikinci beden veya ikinci vizyon motifi veya başka birşey diyebilirler. Parapsikolojide bunun adı dedublümandır (Türk. çift görünüm, çift bedenleme; İng. dedoublement, astral projection).

Efsane anlatıcıları parapsikoloji kavramını duymadıkları ve bilmedikleri için onlar yaşantılarını parapsikolojik metotla yorumlamazlar. Onlar daha ziyade parapsikolojik fenomenleri kendi dünya görüşü ve inanç sistemlerinin bir parçası olarak görürler ve okülist fenomenleri kendi inançlarından hareketle yorumlarlar. Normal üstü yaşantılar geleneksel paradigmalara göre anlam kazanır ve açıklanır. Bazı paranormal fenomenler ise laboratuvarlarda gözlemlenememektedir. Buna örnek olarak ölümlerin hortlak, hayalet veya daha başka şekillerde insanlara görünmesini verebiliriz. Yaşayanlara kendisini hortlak, hayalet, ruh v.s. olarak gösteren ölümler varsa, bunlar deney yapan bilim adamlarına değil, kendileriyle ilgili olan hayatta kalmış insanlara ve mensubu oldukları akraba ve dost çevresine görünürler. Bu bize sözünü ettiğimiz fenomenlerin psikolojik ve sübjektif boyutunu gösterir. Böylece efsanelerin psikolojik yönden analizi problemiyle karşı karşıya geliriz.

Psikozlu ve nevrozlu kişilerin yaşantı ve ifadeleriyle efsane olayları arasında bir bağlantı kurma girişimi, "folklorik" efsane araştırmalarında psikanalizden yararlanmayı geciktirmiştir. Bugün Avrupa'da hiç kimse efsanelerin psikanalizle de incelenmesi gerektiğini reddetmiyor. Efsanelerden akıl hastalarına uzanan belirgin bir ilişki vardır. Bilhassa şizofrenler cinlerin tasallutu altındadır.

Psikolojik veya psikanalitik analizler artık günümüzde sadece "succubus" ve "incibus yorumlarını kapsamıyor. "Succubus" Avrupa'da Orta Çağa ait halk inanışında erkeklerle cinsel ilişki kuran şeytanın adıdır. "Incubus" ise Avrupa mitolojisinde geceleyin kadın şeklinde erkeklerin rüyasına girip onlarla cinsel ilişkide bulunan dişi şeytandır<sup>(25)</sup>.

Hayvan gibi kıllı, keçi ayaklı, kuyruğu ve boynuzları olan ve cadılarla çiftleşen bir şeytanın bir tür "süpermen"i sembolize ettiği apaçık ortadadır. Cadı hikâyeleri ve Orta Çağdaki cadı avı belirgin olarak histeri ve nevroz özellikleri taşır ve bu yüzden psikoanalitik bir analize muhtaçtır.

Cadıların merhemle ovulmuş süpürge sapı üzerine binip gezinmesi "fallik" (İng. phallic=erkeklik organına ait) cinselliği simgelediği inkar edilemez bir gerçektir.

Seks, vahşet ve ölüm ilişkisi "vampir tasavvurunun" cazibe gücünü ta günümüz sinema dünyasına kadar etkilemiştir.

(25) Duden Fremdwörterbuch, s. 750.

Bazı batılı araştırmacılara göre uyuşturucu madde kullanımı bile efsanelerin anlaşılmasında rol oynayabilir. Efsanede anlatılan bazı yaşantılar, uyuşturucu maddelerin tesiriyle meydana gelmektedir. Örneğin cadıların kullandığı merhem, ki Will-Erich Peuckert adlı bir efsane araştırmacısı, cadı melheminin etkisini denemek için kendi üzerinde bir deney bile yapmıştır<sup>(26)</sup>.

Efsanelerin büyük bir kısmında kahramanın yaşadığı fizik ötesi deneyimin onda bir vecd, bir istiğrak, bir ekstaz veya trans hâlinde gerçekleştiği vurgulanmaktadır. Bizzat efsane metinlerinde açlık, yorgunluk ve ateşin “trans” a yol açan unsurlar olduğu belirtilmektedir.

Batılı bilim adamlarının yukarıda saydığımız görüşleri parapsikolojinin terminolojisindeki “duyu dışı idrak”, “duyu ötesi algı” (İng. extra sensory perception) veya halk tabiriyle “altıncı his” (Alm. der sechste Sinn; İng. the sixth sense) kavramlarını çağrıştırmaktadır. Zira efsanelerde anlatılan metafizik varlıklar beş duyumuzla algılayamayacağımız varlıklardır.

Bu açıdan baktığımızda efsane dünyası anlatıcının “günlük” dünyası değildir. Olağanüstü bilinç hâlinde tek tük durumlarda sürülen bir yaşantıdır. Efsaneler insanın hayal gücünün bir ürünüdür. Bu bakımdan insanın yaşadığı rüya hâllerini andırır.

Son olarak efsanelerin faydası üzerinde durmak istiyoruz. Kültürün her bir parçasının kültürün bütünü içinde bir fonksiyonu vardır. Bu bağlamda her efsanenin bir veya birden çok işlevi vardır. Efsane eğlendirici, öğretici olabilir, ahlâkî öğüt verebilir, aydınlatıcı, korkuları giderici, uyarıcı olabilir, toplumsal eleştiri getirebilir v.s. Kısacası efsanelerin psikososyal, didaktik, dinsel, toplumsal vb. fonksiyonları vardır. Efsanelerin asıl önemi toplumsal kurallar koymalarından gelir. Bu açıdan efsaneler toplumsal kurallardan sapmalar ve bu sapmalardan doğan yaptırımları ele alır.

Efsane araştırmaları sadece folkloristlerin (halk bilimcilerin) katkılarıyla değil, aynı zamanda disiplinler arası çalışmaların sonucunda gelişmiştir. Efsane araştırmalarının aydınlatılmasında psikoloji, sosyoloji, dil ve edebiyat bilimi, tarih bilimi, dinî bilimler ve ilâhiyat rol oynamıştır. Efsaneler kültür tarihi içinde kendi başına bir bütünlük arzettiği için efsanelerin araştırılmasında çok sayıda bilim dalı işbirliği yapmak zorundadır. Diğer bilim dalları efsaneleri anlamımıza nasıl yardım ediyorsa efsaneler de diğer bilim dallarına katkı sağlayabilir. Böylece halk biliminin en önemli görevi disiplinler arası işbirliğine açık olmak olmalıdır. Karşılıklı bilgi alışverişiyle efsaneleri doğru olarak anlamamız kolaylaşır.

(26) Ranke, Friedrich, “Grundfragen der Sagenforschung”, In: Vergleichende Sagenforschung, s. 13.

Toplumların değerli birer kültür varlığı olan efsaneler insanlık var olduğu müddetçe toplumsal işlevini sürdürecektir.

### ÖZET

Bu çalışmamızda geçmişten günümüze kadar uzanan efsane geleneği üzerinde durulmuştur. Kültür tarihinde önemli bir yer tutan efsaneler, gerçek bir olaydan hareketle ortaya çıkmıştır. Girişte efsanenin etimolojisi ve tanımları irdelenmiş, gelişme bölümünde efsanenin teşekkülü incelenmiş, ayrıca efsanenin tahlilinde kullanılan yapısalcı, psikanalitik ve psikolojik analiz metodlarının önemi belirtilmiştir. Sonuç bölümünde ise efsanenin kültürel önemi ve efsane araştırmalarının disiplinler arası bir çalışmanın sonucunda daha sağlıklı sonuçlara ulaşabileceği vurgulanmıştır.

### ZUSAMMENFASSUNG

In dieser Studie wurde die Gattung Sage unter dem Aspekt ihrer Entwicklungsgeschichte behandelt. Die Sage, die in der Kulturgeschichte einen relevanten Stellenwert besitzt entstand von einem wahren Ereignis, von einem wahren Bericht. In der Einleitung wurde auf die Etymologie und Definition des Begriffs eingegangen, im Hauptteil auf ihre Entstehung und auf die unterschiedlichen Verfahrensweisen bei ihrer Analyse. Im Schlußteil wurde betont, daß eine interdisziplinäre Zusammenarbeit zum besseren Verständnis der Sagenforschung beitragen kann.

### KAYNAKÇA

- Ankdal, Ergin (1984): *Metapsişik Terimler Sözlüğü*, İstanbul.
- Brüder, Grimm (1956): *Deutsche Sagen*, München.
- Das Geheimnis der goldenen Blüte, übersetzt von Richard Wilhelm und eingeleitet von C.G. Jung, (1939): Zurich.
- Duden Fremdwörterbuch (1974): Mannheim.
- Duden Stilwörterbuch (1970): Mannheim.
- Elçin, Şükrü (1986): *Halk Edebiyatına Giriş*, Ankara.
- Eyüpoğlu, İsmet Zeki (1988): *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, İstanbul.
- Georges, Robert A. (1971): "The General Conception of Legend: Some Assumptions to be Reexamined and Reassessed", in: *American Folk Legend*, Berkeley.
- Kenneth, W. Mary-W. Clark (1963): *Introducing Folklore*, New York.
- Lüthi, Max (1976): *Märchen*, Bd. 6, Stuttgart.
- Mackensen, Lutz (1966): *Reclams Etymologisches Wörterbuch*, Stuttgart.
- Ranke, Friedrich (1969): "Grundfragen der Sagenforschung", in: *Vergleichende Sagenforschung* (Hrsg.) Leander Petzold, Darmstadt.
- Sami, Şemsettin (1991): *(Kâmus-ı Türkî) Temel Türkçe Sözlük*, İstanbul.
- Sprache, Eine Einführung in die modern Linguistik, Bd 1 (1980): Frankfurt.
- Tillhagen, C.H. (1969): "Was ist eine Sage", in: *Vergleichende Sagenforschung*, Darmstadt.
- Türkçe Sözlük (1981): Ankara.
- Wahrig Deutsches Wörterbuch (1981): München.
- Wehrhan, Karl (1908): *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*.